

УДК 342.4 (477)

ЗАХИСТ СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

FREEDOM OF CONSCIENCE PROTECTION IN UKRAINE: THEORETICAL FOUNDATIONS

Бедь В.В.,

*доктор юридичних наук,
професор, ректор*

Карпатського університету імені Августина Волошина

Стаття присвячена висвітленню окремих особливостей захисту прав та свобод людини і громадянина. Автор зосереджує свою увагу на питаннях свободи совісті, як одному з базових прав людини і громадянина в Україні.

Ключові слова: права і свободи людини і громадянина, свобода совісті, реалізація свободи совісті, механізм захисту прав людини, Конституція України.

Статья освещает отдельные особенности защиты прав и свобод человека и гражданина. Автор концентрирует свое внимание на вопросах свободы совести, как одному из основных прав человека и гражданина в Украине.

Ключевые слова: права и свободы человека и гражданина, свобода совести, реализация свободы совести, механизм защиты прав человека, Конституция Украины.

The article is devoted to the specific features of the protect the rights and freedoms of human and citizen. The author focuses on issues of freedom of conscience as one of the basic human and civil rights in Ukraine.

Key words: human rights and freedoms and civil rights, freedom of conscience, realization of freedom of conscience, human rights mechanisms, the Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми. Право на свободу совісті є одним із фундаментальних прав, які закріплені в усіх міжнародних документах, що містять відповідний перелік прав людини. Починаючи з другої половини ХХ ст. відбувалось активне формування міжнародної судової та квазі-судової практики захисту цього права, що надало його змісту певної динаміки. Сучасне розуміння права на свободу совісті ґрунтується не лише на багатій і змістовній історії його розвитку, але й має значну практику як на універсальному, так і регіональному рівнях [1, с. 4].

Усвідомлення в Україні змісту права на свободу совісті в його новому вимірі почало активно формуватися з набуттям нею незалежності та відбувалося разом із становленням вітчизняного законодавства у цій галузі. А зважаючи на зовсім недавнє приєднання України до основних європейських міжнародно-правових актів, які містять зобов'язання щодо захисту свободи совісті, даний процес відбувається під їх безпосереднім впливом. Отже, на сьогодні, зберігається необхідність подальшого з'ясування сучасного змісту механізму захисту свободи совісті. Крім того, законодавство України про захист права на свободу совісті залишається на стадії свого реформування. Така необхідність обумовлюється зокрема тим, що за роки незалежності Україна стала багатоконфесійною державою. Це принципово нова ситуація, в якій врахування зарубіжного досвіду захисту свободи совісті може мати велике значення для збереження міжконфесійного миру в нашій державі [1, с. 4-5].

Порушення релігійних прав людини негативно впливає на інші права, зокрема право на життя, фізичної цілісності, свободи та безпеки особи, право на свободу висловлення, мирні зібрання та об'єднання, освіту, право на свободу пересувань, національність тощо. Саме тому дослідження механізму захисту права на свободу совісті є одним із центральних у науковій роз-

відці прав людини. Вітчизняна практика свідчить, що питання права на свободу совісті цікавить дослідників насамперед з точки зору національного законодавства. Усе це має велике значення для подальшого вдосконалення українського законодавства й може мати суттєве практичне значення для гарантування в Україні права людини на свободу совісті [1, с. 5].

Стан і ступінь розробки проблеми у науковій літературі. Активні дослідження проблеми правового регулювання релігійних свобод почалися у ХІХ – на початку ХХ ст. такими вченими, як Й. Блюнчлі, А. Вязгін, В. Даневський, Н. Захаров, П. Казанський, Л. Камаровський та ін., які привели до висновку про існування механізму правового захисту релігійних інтересів.

У сучасній зарубіжній юридичній науці також приділяється багато уваги вивченню питань захисту права людини на свободу совісті. Цьому питанню присвячені праці: Ю. Баскіна, Ю. Безбородова, К. Борисова, Т. Васильєва та ін.

В Україні різні аспекти права на свободу совісті досліджували в основному фахівці з галузевого права: Ю. Бисага, Ю. Кальниш, І. Компанієць, В. Малишко, М. Палій, М. Палінчак, В. Петрик, Г. Сергієнко, В. Сорокун, Л. Ярмол.

Метою даного наукового дослідження є висвітлення окремих особливостей захисту прав та свобод людини і громадянина. В статті автор зосереджує свою увагу на питаннях свободи совісті, як одному з базових прав людини і громадянина в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розгляд проблеми механізму захисту свободи совісті потребує з'ясування питання співвідношення усіх його елементів, і, зокрема, визначення місця способів захисту у системі елементів механізму захисту порушених прав та свобод. На наш погляд, реалізація права на захист у юрисдикційній формі не завершується прийняттям відповідно-

го рішення судом чи відповідними органами державної влади. На думку А. Родіонова «винесені рішення чи ухвали не гарантують реальний захист права, оскільки вони мають бути виконані, а при їх виконанні як раз і будуть реалізовуватися способи захисту» [2, с. 36]. Цілком підтримуючи вищенаведене твердження, можна зробити висновок, що застосування способів захисту свободи совісті завершує реалізацію механізму захисту свободи совісті. Що стосується вибору конкретного способу захисту, то він залежить від характеру порушеного права і волевиявлення особи, права якої порушені. Для здійснення правильного вибору необхідно з'ясувати наступні моменти: 1) визначити сутність конкретного суб'єктивного права; 2) з'ясувати підстави виникнення права на захист; 3) надати правову оцінку способам захисту свободи совісті та обрати серед них ті, які є адекватними змісту порушення.

Можемо стверджувати, що механізм захисту свободи совісті людини – це система ефективних правових засобів реалізації, охорони та захисту як свободи совісті в цілому, так і окремих її елементів (можливостей), закріплених у правових нормах конкретної держави. В нашій країні елементами механізму правового забезпечення свободи совісті людини є: національне законодавство України (в тому числі ратифіковані міжнародні акти, які є його частиною, згідно статті 9 Конституції України), де проголошується, визнається свобода совісті людини, а також окремі її можливості (елементи); юридичні засоби реалізації свободи совісті людини; правові засоби охорони та правові засоби захисту свободи совісті.

В контексті вищенаведеного слід цілком погодитися із твердженням Л. Ярмол, що правове забезпечення свободи совісті людини не може бути миттєвим, одноактним, воно повинно пройти певні етапи (стадії) [3, с. 34]. Серед них слід виділяти наступні:

1) *Державне визнання свободи совісті людини.* Україна визнала, проголосила це право людини, закріпивши його в національних нормативно-правових актах, а також шляхом ратифікації, прийняття міжнародних актів з прав людини [4, с. 79].

2) *Інституціоналізація здійснення свободи совісті.* Зміст цієї стадії полягає у створенні і уповноваженні спеціальних державних органів, інших організацій, посадових осіб, на котрих покладається сприяння у здійсненні, охороні та захисті свободи совісті. Так, до 10 грудня 2010 року спеціальним органом, який забезпечував проведення державної політики стосовно релігій та церкви в Україні, виступав Державний комітет України у справах релігій [5]. Він був центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції. Свої повноваження Держкомрелігій України здійснював безпосередньо та через відповідні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій [6]. Разом з тим, 9 грудня 2010 року своїм Указом Президент ліквідував цей орган [7]. При цьому функції щодо реалізації державної політики у сфері релігій перейшли до компетенції реорганізованого Міністерства культури України.

3) *Офіційна інтерпретація та конкретизація нормативно-правових актів щодо свободи совісті.* Так, окремі можливості (елементи) свободи совісті людини, а також правові засоби її реалізації, охорони й захисту закріплюються і конкретизуються в цілій низці законів та підзаконних нормативно-правових актів, наприклад, у Законі України «Про освіту» і в Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу».

Офіційна інтерпретація (тлумачення-роз'яснення) нормативно-правових актів, які стосуються свободи совісті, здійснюється компетентними органами і є формально обов'язковою для усіх суб'єктів її застосування та реалізації. Офіційне тлумачення Конституції України та законів України, згідно Конституції України, здійснює Конституційний Суд України. Тлумачення законодавства України про свободу совісті цей орган поки що не здійснював [8, с. 6]. У свою чергу, Вищий Арбітражний Суд України відповідно до своїх повноважень дав Роз'яснення № 02-5/109 від 29.02.1996 р. «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

4) *Встановлення процедури здійснення, реалізації свободи совісті.* Юридична процедура реалізації прав людини – це закріплені в законі і спрямовані на здобуття людиною певних особистісних і соціальних цінностей послідовність та узгодженість дій уповноваженого й зобов'язаного суб'єктів, а також обсяг, зміст, форми, способи, методи та строки їх учинення [9, с. 51]. Реалізація свободи совісті людини власними діями (наприклад, одноособове сповідання будь-якої релігії, зміна власних релігійних чи інших переконань) не потребує встановлення юридичних процедур. Однак є деякі можливості свободи совісті людини, які потребують їх встановлення, наприклад, реалізація права на альтернативну (невійськову) службу, здобуття релігійної освіти в духовних навчальних закладах, сповідання релігії спільно з іншими у межах релігійної громади, порядок створення якої визначений законодавством [3, с. 67].

5) *Встановлення й реалізація юридичних засобів охорони свободи совісті, спрямованих на запобігання, зокрема, на перешкоджання чи унеможливлення, порушень цього права людини.* Г. Шмельова пропонує юридичні засоби охорони прав людини поділяти на наступні види [9, с. 52]:

– за місцем у правовій системі: 1) норми права, які встановлюють заборони (вказівки про недопустимість певної поведінки, що порушує права людини): «Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду, не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії» [10]; 2) норми права, які встановлюють завдання та компетенцію відповідних органів з охорони прав людини, зокрема свободи совісті (наприклад, Держкомрелігій, його органів на місцях, органів місцевого самоврядування, прокуратури, міліції та інших) [3, с. 76]; 3) норми права, котрі передбачають конкретні заходи запобігання порушенням прав людини та їх профілактики (проведення посадовими особами відповідних державних органів зустрічей із керівниками релігійних організацій, зарубіжними місіонерами, під час яких їх знайомлять із чинним законодавством України про свободу совісті; 4) діяльність компетентних органів держави щодо застосування зазначених вище юридичних норм; 5) правові застосовчі акти, які приймаються для запобігання правопорушенням, зокрема щодо свободи совісті людини (припис прокурора про негайне припинення діяльності релігійної організації, члени якої посягають на життя і здоров'я людини) [3, с. 76-77].

– залежно від найближчої мети правоохоронного впливу на суб'єкта: 1) засоби фізичного впливу, безпосередньо спрямовані на обмеження, недопущення, перешкодження вчинкам, що можуть призвести до порушень

прав людини (наприклад, затримання осіб, які розпалюють релігійну ворожнечу); 2) засоби психічного впливу, котрі такої мети безпосередньо не переслідують (наприклад, виховання викладачами релігійних віровчень та релігійними проповідниками своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують жодної релігії, та до віруючих інших конфесій) [3, с. 78].

б) *Встановлення та реалізація юридичних засобів захисту свободи совісті людини.* За допомогою цих засобів припиняються порушення свободи совісті, усуваються перепони для її реалізації, відновлюються порушені права. Юридичні засоби захисту свободи віросповідання можна поділити на певні види за різними критеріями:

– за формами захисту: судові; парламентські; контрольно-наглядові; адвокатські. Зрозуміло, що серед зазначених форм найважливішою юридичною гарантією захисту свободи совісті, як і для будь-якого іншого права людини, виступає суд. Конституцією України (ч. 3 ст. 8) передбачено, що «звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується». Кожна людина має право оскаржити в суді рішення, діяння органів державної влади і місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Так, наприклад, у судовому порядку можна оскаржити рішення державних органів з питань: перевищення встановленого законом строку прийняття рішень про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій; відмови в реєстрації статутів (положень) релігійних організацій; володіння та користування культовими будівлями та майном [11, с. 4].

Парламентськими формами захисту виступає право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 3 ст. 55 Конституції України). До контрольно-наглядових засобів захисту свободи віросповідання належить, зокрема, право осіб звертатися до Конституційного Суду України із клопотанням про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою захисту свободи совісті. Вказаний засіб захисту гарантується Конституцією України (ст. 147) та Законом України «Про Конституційний Суд України».

– залежно від способів захисту виділяють такі види юридичних засобів захисту: припинення діянь, що порушують свободу совісті; визнання (підтвердження) окремих можливостей, що входять у структуру свободи

совісті; компенсація моральної шкоди та інші способи, передбачені законом та ним не заборонені (ч. 4 ст. 55 Конституції України) [3, с. 76].

– за територіальним поширенням: національні засоби захисту; засоби міжнародні. Конституцією України передбачено, що «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» (ч. 3 ст. 55 Конституції України). Зокрема, громадяни України при дотриманні певної процедури можуть звертатися за захистом свободи совісті до Комітету з прав людини ООН і до Європейського суду з прав людини Ради Європи (ст. 1, 2 Факультативного Протоколу до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права; ст. 34, 35 Протоколу № 11 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод) [12].

Висновки. Таким чином, нам слід дати визначення поняття «захист свободи совісті». З цього приводу В. Нікітюк вважає, що захист свободи совісті можна охарактеризувати як цілеспрямовану діяльність державних органів, установ та організацій з метою забезпечення дотримання свободи совісті, а також спрямовану на досягнення цієї мети діяльність відповідних міжнародних структур [13, с. 143]. Керуючись вищенаведеним, на нашу думку, поняття «захист свободи совісті» можна визначити наступним чином: *захист свободи совісті – це система принципів, норм, інституцій та заходів, спрямованих на забезпечення належної реалізації, запобігання порушенню і відновлення порушеного права на свободу совісті.*

Отже, захист свободи совісті являє собою складну систему, яка складається із двох складових (підсистем) інституційної та нормативної. Як і в свою чергу складаються із відповідних елементів. Вищенаведені дві складові підсистеми захисту свободи совісті, ми надалі будемо йменувати інституційною та нормативною системами захисту свободи совісті.

Захист свободи совісті в Україні – це система принципів, норм, інституцій та заходів, спрямованих на забезпечення належної реалізації, запобігання порушенню і відновлення порушених прав на свободу совісті в Україні. Захист свободи совісті в Україні складається із двох частин: захист свободи совісті в Україні за внутрішньодержавним правом та захист свободи совісті в Україні за міжнародним правом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сорокун В.М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання: дис...канд. юрид.наук за спец.: 12.00.11 – міжнародне право. / Віталій Миколайович Сорокун. – Х., 2009. – 218 с.
2. Родионов А.А. Понятие способов защиты прав при неисполнении договорных обязательств / А.А.Родионов // Юрист. – 2001. – №9. – С. 38-41.
3. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): Дис...канд. юрид. Наук / Лілія Володимирівна Ярмол. – Л., 2002. – 238 с.
4. Ковальова Г.Л. Конституційно-правове регулювання державно-конфесійних відносин в Україні / Г.Л.Ковальова // Проблеми активізації конституційно-правових досліджень: вдосконалення викладання конституційного права. – Харків, 1999. – С. 79-87.
5. Про Положення про Державний комітет України у справах релігій: Указ Президента України від 14.11.2000 р. № 1229/2000 // Офіційний вісник. – 2000. – № 46. – С. 66.
6. Про затвердження Типового положення про управління у справах релігій Київської міської державної адміністрації, відділ у справах релігій обласної та Севастопольської міської державної адміністрації: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.10.2000 р. № 1547 // Офіційний вісник. – 2000. – № 42. – С. 75.
7. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9.12.2010 р. №1085/2010 // Офіційний вісник. – 2010. – № 18. – С. 23.
8. Савенко Н. Свобода совести і вероисповедания / Н.Савенко // Юридическая практика. – 2000. – 24 февраля. – С. 5-14.
9. Шмельова Г.Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика) / Г.Г.Шмельова // Право України. – 1994. – № 10. – С. 50-67.
10. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 283. – Ст. 283.
11. Примак В. Релігійні громади крізь призму права / В. Примак // Юридичний вісник України. – 2001. – 5-11 травня. – С. 4-6.

12. Факультативний Протокол до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права; Протоколу № 11 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_086
13. Нікітюк В.О. Статус етнопонаціональних прав (порівняльно-правний аспект) / В.О.Нікітюк. – К.: Естет, 1996. – 186 с.
14. Белов Д.М. Відображення нормами інституту основ конституційного ладу реальних суспільних відносин у державі: порівняльно-правовий аналіз / Дмитро Миколайович Белов // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 341-343.